

УДК [378:614.253.52](091)(477)“19/20”:016
DOI: 10.31499/2307-4906.2.2021.236623

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ МЕДСЕСТРИНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД)

Радзівська Ірина, кандидат педагогічних наук, викладач-методист, проректор,
Черкаська медична академія.

ORCID: 0000-0002-5216-1928

E-mail: raisin03@ukr.net

Степанова Галина, кандидат біологічних наук, старший викладач кафедри
фундаментальних дисциплін, Черкаська медична академія.

ORCID: 0000-0002-2863-3155

E-mail: halynastepanova@gmail.com

У статті проведено огляд літературних джерел, присвячених розвитку медсестринської освіти в Україні ХХ – початку ХХІ століття. У наукових працях цього періоду представлено багатий фактичний матеріал, який дозволяє вважати їх важливим внеском в історію розвитку медичної освіти в Україні. Водночас, автори роблять висновок, що в наукових дослідженнях розкрито передусім різні аспекти професійної підготовки майбутніх медичних фахівців з вищою освітою, і майже відсутні дослідження, присвячені підготовці фахівців «середньої ланки», зокрема медичних сестер.

Ключові слова: медична освіта, медсестринська освіта, медсестринство, середній медичний персонал, медичні працівники, система охорони здоров'я, медична наука, професійна підготовка, історіографія.

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF NURSING EDUCATION IN UKRAINE OF THE XX – EARLY XXI CENTURY (HISTORIOGRAPHICAL REVIEW)

Radziievska Iryna, PhD in Pedagogical Sciences, Lecturer-Methodist, Vice-Rector,
Cherkasy Medical Academy.

ORCID: 0000-0002-5216-1928

E-mail: raisin03@ukr.net

Stepanova Halyna, PhD in Biological Sciences, Senior Lecturer of the Department of
Fundamental Disciplines, Cherkasy Medical Academy.

ORCID: 0000-0002-2863-3155

E-mail: halynastepanova@gmail.com

Medical and, in particular, nursing education is an important part of health care reform. The ability of a health worker to take an active part in the implementation of reforms (both as a leader and as an executor) implies continuous professional development, improvement of specialist competencies, starting from the first steps in professional education and ending with postgraduate education throughout the professional period. In this context, the study of the experience of training medical professionals, in particular, junior and middle level, in the past becomes extremely relevant, because it

is obvious that to create a new one is possible only on the basis of historical experience.

Unfortunately, during the former Soviet Union and the first years of Ukraine's independence, scientists did not have enough opportunities to conduct unbiased research on the history of medical education in the Soviet and post-Soviet periods based on modern methodological bases.

The authors reviewed the literature on the development of nursing education in Ukraine in the 20th – early 21st century. The scientific works of this period present a rich factual material that allows us to consider them an important contribution to the history of medical education in Ukraine.

The authors note that independent research on the theory and practice of nursing education in the Soviet period was not carried out, so of great value in studying the principles of theoretical and practical training of nurses is the publication of certain aspects of training in specialized professional periodicals.

During the years of “perestroika” and the first years of independence, a number of publications were published on generalizing foreign experience on this topic and substantiating proposals to improve the training of nurses, midwives, paramedics, pharmacists and other professionals in the field.

The works of Ukrainian medical educators, who have enriched the historical and pedagogical field with new knowledge on the theoretical and professional training of future medical professionals, identified new areas of education and health care reform processes are of particular importance.

At the same time, the authors conclude that scientific research reveals primarily various aspects of professional training of future medical professionals with higher education, and there is almost no research on the training of “mid-level” specialists, including nurses.

Keywords: *medical education, nursing education, nursing, paramedical staff, medical workers, health care system, medical science, professional training, historiography.*

Важливою складовою частиною реформування системи охорони здоров'я, яка за останні роки стала одним із найважливіших і водночас найбільш дискусійних питань державного будівництва, є медична, зокрема медсестринська, освіта. Здатність медика брати активну участь у впровадженні реформ (і як керівника, і як виконавця) передбачає постійний професійний розвиток, удосконалення компетентностей фахівця, починаючи від перших кроків в отриманні вищої чи передвищої освіти й завершуючи післядипломною освітою впродовж усього періоду професійної діяльності. У цьому контексті виняткової актуальності набуває вивчення досвіду підготовки медичних спеціалістів, зокрема молодшої та середньої ланки, у минулому, адже очевидно, що створювати нове можливо лише спираючись на історичний досвід.

Особливо важливим для нас є період упровадження єдиної державної системи охорони здоров'я, перші паростки якої з'явилися ще наприкінці ХІХ століття у формі земської медицини, а розгорнулися в повноцінну структуру вже в післяреволюційний період під впливом організаторських зусиль академіка, радянського міністра охорони здоров'я Миколи Семашка.

На жаль, у часи колишнього СРСР та перші роки незалежності України в науковців не було достатньо можливостей для здійснення неупереджених, заснованих на сучасній методологічній базі досліджень з історії медичної освіти в радянський і пострадянський період. Як зазначає українська дослідниця І. Ткаченко, яка вивчала історію охорони здоров'я в довоєнний період радянської історії, «пріоритети у розвитку історичної науки в УРСР були зумовлені особливостями як внутрішньополітичного життя (репресії, культ особи Й. Сталіна, Голодомор), так і зовнішньополітичного життя» [1, с. 8]. Як приклад вона наводить нароби О. Беліцької та М. Борсукова, де лейтмотивом проходить тенденційне оспівування «турботи радянської влади про умови життя та лікування населення». Тому проведення неупереджених досліджень з історії медичної освіти є важливим завданням сучасних

українських дослідників.

Метою статті є огляд літературних джерел з історії розвитку підготовки медичних сестер в Україні ХХ – початку ХХІ століття.

Важливими історичними роботами, у яких розглянуто проблеми медичної освіти в часи раннього СРСР, можна вважати праці відомого земського діяча, лікаря, публіциста і поета С. Ігумнова. Він брав активну участь у боротьбі з епідеміями холери, тифу в 1890–1892 роках, працював санітарним лікарем в Херсонському губернському земстві, у 1908–1913 роках викладав санітарну статистику та організацію медичної допомоги в фельдшерській школі у Харкові, був істориком земської медицини, написав більше 400 робіт. Роботи С. Ігумнова присвячені епідеміології та демографії, санітарній справі. У 1921 році С. Ігумнова обрали професором Інституту народного господарства, де він читав курс санітарної статистики, підсумком його наукової та літературної діяльності стала книга «Нарис розвитку земської медицини в губерніях, що ввійшли до складу УРСР, у Бессарабії та в Криму» («Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, в Бессарабии и в Крыму», 1940) [2].

Вагомий внесок у дослідження історії медичної освіти міжвоєнного періоду зробили роботи В. Банщикова «Середня медична освіта: історія та сучасний стан» («Среднее медицинское образование: история и современное состояние», 1928) [3] та «Медичні кадри та їхня підготовка» («Медицинские кадры и их подготовка», 1931) [4], в яких викладено питання підготовки медичних працівників та їхнє удосконалення в міжвоєнний період.

Основні завдання та принципи теоретичної та практичної підготовки спеціалістів із середньою спеціальною освітою, організаційні засади проведення виробничої практики, особливості методичної та ідейно-виховної роботи закладів освіти в післявоєнний період викладені в так званих збірниках керівних матеріалів, наприклад, «Середня спеціальна освіта (технікуми, училища, школи). Збірка керівних матеріалів» («Среднее специальное образование (техникумы, училища, школы). Сборник руководящих материалов», 1958) [5], посібнику «Організація навчально-виховної роботи в технікумах» («Организация учебно-воспитательной работы в техникумах», В. Путілін, 1953) [6].

Одними з перших досвідів популяризації в медичній пресі важливих сторін діяльності медичних (фармацевтичних) училищ і технікумів стали праці, в яких підкреслювались важливість розширення баз із підготовки середніх медичних кадрів для лікувально-профілактичних, санітарно-протиепідемічних та аптечних установ: І. Соколова «Класне керівництво у середніх медичних навчальних закладах» («Классное руководство в средних медицинских учебных заведениях», 1959) [7], А. Тенцової «Методична робота в медичних училищах» («Методическая работа в медицинских училищах», 1955) [8], В. Єрмакова, В. Бараковського «Чергові завдання підготовки і підвищення кваліфікації середніх медичних кадрів» («Очередные задачи подготовки и повышения квалификации средних медицинских кадров», 1961) [9] тощо.

Однією з перших спроб узагальнення досвіду навчальної та виховної роботи декількох медичних училищ і насамперед медичного училища Академії медичних наук СРСР стала праця Г. Волкової та С. Резнікова «Організація роботи у середніх медичних навчальних закладах» («Организация работы в средних медицинских учебных заведениях», 1963) [10]. У ній викладено нові на той час підходи до теоретичної та

практичної підготовки молоді, що навчається за обраною спеціальністю. У згаданій роботі розглянуто питання організації та проведення набору учнів, організації навчальної, методичної, виховної роботи, стипендіального забезпечення, організації та проведення випуску, питання підвищення кваліфікації середніх медичних кадрів. У роботі наголошується, що удосконалення форм і методів навчання, широке застосування наочних посібників, використання діафільмів, кінофікація, систематичний контроль за поточною успішністю, самостійна робота учнів з книгою підвищать якість теоретичної підготовки учнів. Крім того, приводиться думка про те, що особливо необхідним є подальше покращення їхньої практичної підготовки.

Після ухвалення «Положення про виробничу практику студентів вищих навчальних закладів СРСР» (наказ Міністра вищої та середньої освіти СРСР від 31.12.1959 р.), 1961 року під редакцією професора Л. Сутулова виходить посібник «Методичні вказівки з організації і проведення виробничої практики студентів» («Методические указания по организации и проведению производственной практики студентов») [11], де підкреслено, що виробнича практика є невід'ємною частиною програми підготовки майбутніх медиків, викладено основні вказівки до проходження практики студентами в закладах охорони здоров'я, визначені функції та обов'язки загального та методичного керівників практики, указано на персональну відповідальність керівників баз практики за організацію та підготовку їхніх виробництв до проведення практики, за забезпеченість студентів належними умовами праці та побуту тощо.

У 1973 році авторським колективом Московського медичного інституту імені І. М. Сеченова видано збірник наукових праць «Програмований контроль знань студентів» («Программированный контроль знаний студентов») [12], у якому викладено досвід застосування методу безмашинного програмованого контролю знань поточної успішності студентів. Автори зазначають, що методика програмованого контролю суттєво підвищила якість навчання в межах традиційної системи при вивченні біологічних та медичних дисциплін. А 1976 року під редакцією співробітника Московського медичного інституту імені І. М. Сеченова професора І. Сиченикова побачив світ збірник наукових праць «Нове у педагогічному процесі» («Новое в педагогическом процессе»). У збірнику узагальнено досвід роботи з оптимізації навчального процесу на 30 кафедрах інституту [13].

Самостійних досліджень теорії і практики медсестринської освіти в радянський період здійснено не було, тому велику цінність при вивченні засад теоретичної й практичної підготовки медичних сестер має оприлюднення окремих аспектів професійної підготовки у профільних фахових періодичних виданнях [14; 15 та ін.].

Великий інтерес стосовно розвитку освіти фахівців галузі охорони здоров'я, їхньої практичної підготовки являють публікації: А. Гарагашьяна «Розквіт системи охорони здоров'я на радянському Прикарпатті» (1958) [16], Є. Борового «До історії сільської медицини на Волині (кінець XIX – початок XX століття)» («К истории сельской медицины на Волыни (конец XIX – начало XX столетия)», 1958) [17], Є. Желіховського «Медичні сестри на фронтах громадянської і Великої Вітчизняної воєн» («Медицинские сестры на фронтах гражданской и Великой Отечественной войн, 1966) [18], Л. Духіна «З історії розвитку акушерських шкіл у Росії та в Україні» («Из истории развития акушерских школ в России и на Украине», 1968) [19], Н. Блохіної

«Московський лікар Х. Ф. Оппель та його роль у становленні вітчизняної середньої медичної освіти» («Московский врач Х. Ф. Оппель и его роль в становлении отечественного среднего медицинского образования», 1987) [20].

При всій закритості СРСР як країни, тут доволі оперативно видавалися переклади праць іноземних учених, зокрема з питань розвитку медсестринської справи, та оглядова інформація Всесвітньої організації охорони здоров'я щодо організації підготовки середнього медичного персоналу. Крім того, за дорученням Міністерства охорони здоров'я СРСР виходили «Зошити громадської охорони здоров'я», матеріали міжнародних конференцій, проведених під егідою ВООЗ, збірки доповідей.

У 1962 році за редакцією К. Лаймена, експерта ВООЗ з сестринської справи, ад'юнкт-професора Коледжу медичних сестер Бріджпортського університету було опубліковано Рекомендації для складання навчальних програм «Основи навчання сестринського персоналу» («Основы обучения сестринского персонала»). Тираж цього видання російською мовою було надруковано і в СРСР [21]. К. Лаймен порушує питання планування загального курсу навчання в школі медичних сестер. Планування, зазначає автор, вимагає спільної роботи спеціального комітету, який складається з представників сестринського персоналу, лікарів, керівників галузі охорони здоров'я, педагогів, громадськості. Але керівництво роботою цієї групи повинні взяти на себе саме медичні сестри, що працюють у державних установах та є членами асоціацій медичних сестер. Мета навчання – покращення сестринського обслуговування.

Результатом роботи відділу розвитку кадрів охорони здоров'я Всесвітньої організації охорони здоров'я стала серія «Зошитів громадської охорони здоров'я», у яких підкреслювалось велике значення ролі педагогічної науки в підвищенні діяльності та ефективності програм навчання середнього медичного персоналу. Наприклад, у збірнику «Аспекти планування сім'ї у підготовці медичних сестер та акушерок» («Аспекты планирования семьи в подготовке медицинских сестер и акушерок», 1973) під редакцією Л. Тернбул та Е. Піцурки, спеціалістів секції планування кадрів охорони здоров'я ВООЗ [22], запропонована концепція бригадної (командної) організації медико-санітарного обслуговування. Ідея навчання середнього медичного персоналу роботі в команді виникла внаслідок усвідомлення того факту, що охорона здоров'я сімей та груп населення – це комплексна діяльність, що вимагає участі робітників різних спеціальностей. У збірнику викладено методи навчання медсестер й акушерок, функції з планування сім'ї під час виконання їхніх професійних обов'язків.

Важливим доробком для поповнення знань з підготовки фахівців галузі охорони здоров'я були матеріали Міжнародної конференції, організованої Міжнародним центром Джона Е. Фогарті з удосконалення персоналу з охорони здоров'я та Всесвітньою організацією охорони здоров'я, на тему «Медичні помічники: середній медичний персонал» («Медицинские помощники: средний медицинский персонал», 5–7 липня 1973 р.) [23]. На конференції було порушено питання підготовки середніх медичних працівників, підкреслювалось, що медичні помічники та інші категорії середнього медичного персоналу використовуються в більшості країн з метою збільшення доступності служб охорони здоров'я для потреб населення. Функції, які виконує середній персонал, його статус та фахова підготовка є важливими питаннями, що хвилюють керівників служб охорони здоров'я, медичні навчальні заклади, а також усіх медичних працівників.

У 1974 році Центром підвищення кваліфікації Медичного коледжу Чиказького університету разом з відділом розвитку кадрів охорони здоров'я ВООЗ під редакцією директора Центру Дж. Е. Міллера та керівника відділу Т. Фюлепа видано посібник «Принципи підготовки кадрів охорони здоров'я» («Принципы подготовки кадров охорони здоров'я»), де викладені моделі, детермінанти та плани навчальних курсів з підготовки як лікарів, так і середнього медичного персоналу [24]. Уперше запропоновано застосування «моделювання» у процесі навчання та оцінки знань. Те, що ми зараз в Україні називаємо навчанням на основі принципів доказової медицини і тільки починаємо застосовувати під час навчання для фахівців галузі охорони здоров'я, розроблено ще у 1970-х роках ХХ ст. Суть процесу моделювання в тому, що в освітньому процесі застосовуються ситуаційні завдання, наближені до реальної ситуації. У штучному середовищі перед слухачем ставлять задачі, які вимагають його активної роботи в сенсі постановки ряду послідовних питань, прийняття рішень та здійснення дій, повністю імітується ситуація надання допомоги пацієнту. У наш час це називається «симуляційним навчанням» та широко застосовується провідними закладами освіти для підготовки медичних та фармацевтичних фахівців. У посібнику також викладені вимоги до проведення екзаменів з медичних дисциплін, запропоновано навчання студентів «малими групами» як найбільш ефективно при засвоєнні клінічних знань; вимоги до кваліфікації викладачів медичних коледжів, викладені цілі та завдання педагогічної діяльності, що мають здійснювати центри підвищення кваліфікації в межах програми підготовки викладачів.

Також у радянський період виходить ряд статей закордонних авторів, присвячених підготовці середнього медичного персоналу, зокрема Б. Добровольської «Модель сучасної медсестри» («Модель современной медсестры», 1973) [25].

Вагомим здобутком пізнього радянського періоду можна вважати науковий огляд «Організація підготовки і підвищення кваліфікації середнього медичного персоналу в СРСР» («Организация подготовки и повышения квалификации среднего медицинского персонала в СССР», 1982) [26], виданий групою авторів під керівництвом С. Мучинської. У ньому підкреслено значне місце середнього медичного персоналу в загальному комплексі завдань охорони здоров'я. Дослідники зазначили, що в умовах науково-технічного прогресу підвищується значимість і масштабність охорони здоров'я, розвиток медичної науки й техніки, впроваджуються нові складні методи діагностики та лікування хворих. У зв'язку з цим спостерігається тенденція до спеціалізації медичної допомоги та розвитку нових організаційних форм управління галуззю, зростають вимоги до рівня і якості професійної підготовки не тільки лікарів, а й середніх медичних кадрів. Удосконалення професійної майстерності – резерв підвищення якості догляду за пацієнтом та рівня санітарно-профілактичної роботи.

Автори зазначають, що Радою Міністрів СРСР було ухвалено низку важливих постанов у сфері вищої та середньої спеціальної освіти. До їхнього числа зараховують: «Про заходи щодо подальшого вдосконалення керівництва середніми спеціальними навчальними закладами і про поліпшення якості підготовки фахівців з середньою спеціальною освітою» (1974), «Про подальше удосконалення системи підвищення кваліфікації керівних працівників і фахівців народного господарства» (1977), «Про заходи щодо подальшого поліпшення народної охорони здоров'я» (1977), а також постанова «Про вдосконалення планування підготовки спеціалістів і поліпшенні

використання випускників вищих і середніх спеціальних навчальних закладів в народному господарстві» (1978). У постановах міститься розгорнута програма розвитку середньої спеціальної школи, а також указано конкретні заходи щодо поліпшення планування підготовки фахівців відповідно до розвитку продуктивних сил країни, перспектив науково-технічного і соціального прогресу. Увага акцентується на необхідності забезпечення кадрами важливих галузей, районів і промислових центрів, що інтенсивно розвиваються, нових напрямів науки й виробництва, а також вказується на посилення відповідальності планових органів, міністерств і відомств, керівників підприємств, організацій, установ та навчальних закладів за розробку і реалізацію планів розподілу молодих фахівців, створення для них належних виробничих і житлово-побутових умов. Отже, питання вдосконалення підготовки, використання і підвищення кваліфікації спеціалістів у країні висувуються на передній план. З огляду на велику їхню значимість, науковий огляд автори присвятили питанням організації підготовки й підвищення кваліфікації середнього медичного персоналу в СРСР.

Із розпадом Радянського Союзу необхідність політизації та ідеологізації історичних питань стала втрачати актуальність. На передній план вийшли питання становлення та розвитку освіти, зокрема медичної. Науковці почали використовувати нову методологію, стали доступними архівні джерела (державні, партійні документи), які тривалий час було засекречено. Зміна наукової парадигми призвела до освоєння нових матеріалів, вивчення раніше закритої джерельної бази. Змінилися методологічні підходи досліджень, якісно та кількісно розширилось коло наукових розвідок з проблем професійної освіти медичних фахівців.

У роки «перебудови» і перші роки незалежності виходить низка публікацій, присвячених узагальненню закордонного досвіду із зазначеної тематики та з обґрунтуванням пропозицій щодо покращення навчання медичних сестер, акушерок, фельдшерів, фармацевтів та інших фахівців галузі. Тут слід згадати напрацювання науковців із країн колишнього СРСР: Є. Скворцової «Медичні сестри за кордоном» («Медицинские сестры за рубежом», 1988) [27], Е. Курлеутова, Б. Жантурієва «Сестринська справа в європейському регіоні» («Сестринское дело в европейском регионе», 1988) [28], К. Аяпова «Діяльність ВООЗ у сфері сестринської справи» («Деятельность ВОЗ в области сестринского дела», 1991) [29], Г. Кривошеєва, С. Мучинської «Стан і перспективи підготовки фахівців із середньої медичною освітою в СРСР» («Состояние и перспективы подготовки специалистов со средним медицинским образованием в СССР», 1991) [30], Л. Клос «Розвиток медичної освіти на західноукраїнських землях у XIII–XIX ст.» (1996) [31], М. Шегедин «Медсестринство у світі» [32] та «Інтегрування медсестринської освіти України в світову систему підготовки медичних сестер» (1999) [33], А. Аверіна, Н. Туркіної «Сестринська справа в Канаді» («Сестринское дело в Канаде», 2001) [34].

Серед вітчизняних праць з історії освіти та медицини останніх років радянського періоду та перших років незалежності одна частина присвячена підготовці майбутніх медичних працівників, теорії та методиці освіти, змісту, формі і методам підготовки в закладах освіти, друга частина – розвитку і становленню пріоритетних напрямів діяльності закладів охорони здоров'я, розвитку медичної науки. Найбільшої уваги серед них заслуговують праці: Г. Полюсової, М. Каневської «Історія медицини і охорони здоров'я Української РСР» («История медицины и здравоохранения

Української ССР», 1982) [35], С. Верхратського «Історія медицини» (1983) [36], А. Романенка «Охорона здоров'я і медична наука в Українській РСР» («Здравоохранение и медицинская наука в Украинской ССР», 1987) [37], З. Болтарович «Народна медицина українців» (1990) [38].

Праці кінця ХХ – початку ХХІ ст. створювались в умовах соціально-культурних, соціально-політичних та економічних змін у світі та в Україні.

Характерною проблемою історіографії кінця ХХ століття стала недостатність досліджень про діяльність медичних закладів освіти, мережа яких активно розгорталася саме у цей період. Засоби навчання медицині розглянуто науковцями лише в історико-педагогічному аспекті: охоплено та узагальнено аналіз теоретичного та методичного забезпечення у різних типах закладів освіти, розкрито деякі компоненти організації навчання в окремих закладах освіти, сформовано методичну систему та організацію навчання, узагальнено та систематизовано досвід роботи. З'явилася низка наукових праць із використанням архівних документів, документації закладів освіти та органів управління освітою, іноземних джерел. Проте наукові праці зазначеного періоду не містили інформацію про дослідження професійної і практичної підготовки майбутніх медиків та фармацевтів у медичних (фармацевтичних) училищах і коледжах України, був відсутній взаємозв'язок української історії медицини і педагогіки із закордонними освітньо-культурним та науковим простором.

Після відкриття для широкого наукового загалу засекречених архівних баз, невідомих до цієї пори наукових досліджень іноземних та українських учених, що вивчали проблеми розвитку медичної освіти в контексті соціокультурних та соціополітичних процесів у світі, у наукових працях сучасного періоду відбулися якісні зміни в історіографії фахової підготовки та професійної освіти майбутніх спеціалістів, зокрема медичної галузі.

Особливе значення мають роботи вітчизняних педагогів-медиків, що збагатили історико-педагогічну галузь новими знаннями з теоретичної та професійної підготовки майбутніх медичних фахівців, визначили нові напрями розвитку освіти та процесів реформування галузі охорони здоров'я.

Серед численних сучасних робіт з історії охорони здоров'я в Україні можна виокремити праці Т. Кир'ян «Розвиток і становлення вищої медичної освіти на початку ХХ століття в Україні» (2015) [39], «Система вищої медичної освіти в Україні в 1941–1991 рр» (2019) [40] тощо; Б. Клішевича зі співавторами «Історія становлення медичної освіти в Україні як державного нормативного компонента військово-медичної освіти» (2011) [41]. Під час науково-практичної конференції «Історія медичної науки, практики та освіти», яка відбулася у 2018 році в Києві, прозвучала ціла низка надзвичайно цікавих доповідей, зокрема історії освітніх курсів із громадського здоров'я, гігієни, підготовки військових фельдшерів, післядипломної освіти тощо [42].

Підсумовуючи проведений огляд літератури, присвяченої розвитку медсестринської освіти в Україні ХХ – початку ХХІ століття, можна зробити висновок, що, попри те, що в зазначених наукових дослідженнях розкриті тільки окремі аспекти професійної підготовки майбутніх медичних фахівців з вищою освітою та майже відсутні дослідження, присвячені підготовці фахівців «середньої ланки», багатий фактичний матеріал, представлений у роботах, дозволяє вважати їх важливим внеском в історію розвитку медичної освіти в Україні. Водночас, доводиться констатувати, що глибокий аналіз історії саме медсестринської освіти України – ще попереду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ткаченко І. В. Охорона здоров'я в Україні в роки нової економічної політики: соціально-історичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2009. 25 с.
2. Игумнов С. Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР в Бессарабии и в Крыму: библиограф. изд. / ред. С. С. Каган. Киев: Киев мед. ин-т. 1940. 154 с.
3. Банщиков В. М., Проппер Н. И. Среднее медицинское образование: история и современное состояние. Москва: МОНО, 1928. 294 с.
4. Банщиков В. М. Медицинские кадры и их подготовка. Москва: Медицина, 1931. 178 с.
5. Среднее специальное образование (техникумы, училища, школы). Сборник руководящих материалов. Москва: Советская наука, 1958. 506 с.
6. Путилин В. Г. Организация учебно-воспитательной работы в техникумах. Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1953. 232 с.
7. Соколов И. И. Классное руководство в средних медицинских учебных заведениях. Москва: Медгиз, 1959. 64 с.
8. Методическая работа в медицинских училищах: сборник статей / под общ. ред. А. И. Тенцовой. Москва: Медгиз, 1955. 36 с.
9. Ермаков В. В., Бараковский В. В. Очередные задачи подготовки и повышения квалификации средних медицинских кадров. *Медицинская сестра*. 1961. № 2. С. 10–14.
10. Волкова Г. Е., Резников С. М. Организация работы в средних медицинских учебных заведениях. Москва: Медгиз. 1963. 223 с.
11. Методические указания по организации и проведению производственной практики студентов лечебного факультета медицинского института / ред. Л. С. Сутулов. Рязань: [б. в.], 1961. 82 с.
12. Программированный контроль знаний студентов. Москва: 1-ый Московский медицинский институт, 1973. 107 с.
13. Новое в педагогическом процессе: сборник научных трудов / под ред. проф. И. А. Сыченикова. Москва: 1-ый Московский медицинский институт, 1976. 105 с.
14. Зейгермахер Г. А. Некоторые вопросы преподавания инфекционных болезней в медицинских училищах. *Фельдшер и акушерка*. 1960. № 2. С. 54–56.
15. Ревенок Н. Д. Из истории подготовки фельдшеров на Херсонщине. *Фельдшер и акушерка*. 1974. № 1. С. 47–50.
16. Гарагаш'ян А. Розквіт системи охорони здоров'я на радянському Прикарпатті. Київ: Здоров'я, 1972. 140 с.
17. Боровый Е. М. К истории сельской медицины на Волыни (конец XIX –начало XX столетия). *Советское здравоохранение*. 1958. № 9. С. 54–56.
18. Желиховский Е. Н. Медицинские сестры на фронтах гражданской и Великой Отечественной войн. *Медицинская сестра*. 1966. № 6. С. 50–53.
19. Духин Л. X. Из истории развития акушерских школ в России и на Украине. *Фельдшер и акушерка*. 1968. № 5. С. 47–51.
20. Блохина Н. Н. Московский врач Х.Ф. Оппель и его роль в становлении отечественного среднего медицинского персонала. *Советское здравоохранение*. 1987. № 6. С. 68–71.
21. Основы обучения сестринского персонала. ВОЗ. Тетради общественного здравоохранения № 7 / ред. К. Лаймен. Москва: Медгиз. 1962. 86 с.
22. Аспекты планирования семьи в подготовке медицинских сестер и акушерок. ВОЗ / ред. Л. Тернбулл, Е. Пицурки. Москва: Союзполиграфпром, 1975. 55 с.
23. Медицинские помощники: средний медицинский персонал: материалы Междунар. конф., организованной Междунар. центром усовершенствования персонала здравоохранения Джона Фогарти, Национальными институтами здравоохранения, Бетесда, штат Мэриленд, США, и Всемирной организацией здравоохранения, Женева, Швейцария. Бетесда, штат Мэриленд, США, 5–7 июня 1973 г. Женева: ВОЗ, 1976. 50 с.
24. Принципы подготовки кадров здравоохранения. ВОЗ. Тетради общественного здравоохранения № 61 / ред. Дж. Е. Миллер, Т. Фюлеп. Москва: Союзполиграфпром. 1976. 126 с.
25. Добровольская Б. Модель современной медсестры. *Здравоохранение (Бухарест)*. 1973. № 4.

- С. 485–492.
26. Мучинская С. П., Матвеев Э. Н., Сковердяк Л. А. Организация подготовки и повышения квалификации среднего медицинского персонала в СССР. Москва: ВНИИМИ, 1982. 57 с.
 27. Скворцова Е. С. Медицинские сестры за рубежом (подготовка, профессиональные функции, ступени профессионального роста). *Медицинская сестра*. 1988. № 2. С. 7–9.
 28. Курлеутов Э. М., Жангуриев Б. М. Сестринское дело в Европейском регионе. *От Алма-Аты к 2000 году: взгляд с половины пути*. Алма-Ата, 1988. С. 74–78.
 29. Аяпов К. А. Деятельность ВОЗ в области сестринского дела. *Здравоохранение Казахстана*. 1991. № 4. С. 64–65.
 30. Кривошеев Г. Г., Мучинская С. П. Состояние и перспективы подготовки специалистов со средним медицинским образованием в СССР. *Фельдшер и акушерка*. 1991. № 6. С. 5–9.
 31. Клос Л. Є. Розвиток медичної освіти на західноукраїнських землях у XIII–XIX ст. *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна*. Львів, 1996. Вип. 13. С. 27–33.
 32. Шегедин М. Б. Медсестринство у світі. Львів: Край, 1999. 364 с.
 33. Шегедин М. Б. Інтегрування медсестринської освіти України у світову систему підготовки медичних сестер. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. Львів, 1999. № 2. С. 40–50.
 34. Аверин А. В., Туркина Н. В. Сестринское дело в Канаде. *Медицинская помощь*. 2006. № 1. С. 37–39.
 35. История медицины и здравоохранения Украинской ССР / сост. Г. Д. Полусова, М. Г. Каневская. Київ, 1982. 621 с.
 36. Верхратський С. А. Історія медицини. Київ: Вища школа, 1983. 384 с.
 37. Здравоохранение и медицинская наука в Украинской ССР: в 3 т. / под ред. А. Е. Романенко. Киев: Здоров'я, 1987. 480 с.
 38. Болтарович З. Є. Народна медицина українців. Київ: Наукова думка, 1990. 229 с.
 39. Кир'ян Т. І. Розвиток і становлення вищої медичної освіти на початку XX століття в Україні. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2015. III(30), Issue 59. P. 43–46.
 40. Кир'ян Т. І. Система вищої медичної освіти в Україні в 1941–1991 рр. *Наукові записки ЦДПУ ім. В. Винниченка. Серія: Педагогічні науки*. 2019. Вип. 150. С. 145–150.
 41. Клішевич Б. А., Рум'янцев Ю. В., Гончаренко І. Ф. Історія становлення медичної освіти в Україні як державного нормативного компонента військово-медичної освіти. *Медична освіта*. 2011. № 1. С. 84–90.
 42. Історія медичної науки, практики та освіти: збірка статей та тез наук.-практ. конф. 26–27 квітня 2018 р. Київ, 2018. 428 с.

REFERENCES

1. Tkachenko, I. V. (2009). Okhorona zdorov'ia v Ukraini v roky novoi ekonomichnoi polityky: sotsialno-istorychnyi aspekt. *Extended abstract of candidate's thesis*. Cherkasy [in Ukrainian].
2. Igumnov, S. N. (1940). Ocherk razvitiya zemskoj medicyny v gubernijah, voshedshih v sostav USSR v Bessarabii i v Krymu. Kiev: Kiev med. in-t [in Russian].
3. Banshnikov, V. M., Propper N. I. (1928). Srednee medicinskoie obrazovanie: istorija i sovremennoe sostojanie. Moskva: MONO [in Russian].
4. Banshnikov, V. M. (1931). Medicinskie kadry i ih podgotovka. Moskva: Medicina [in Russian].
5. Srednee special'noe obrazovanie (tehnikumy, uchilishha, shkoly) (1958). *Sbornik rukovodjashih materialov*. Moskva: Sovetskaja nauka [in Russian].
6. Putilin, V. G. (1953). Organizacija uchebno-vospitatel'noj raboty v tehnikumah. Har'kov: Izd-vo Har'k. un-ta [in Russian].
7. Sokolov, I. I. (1959). Klassnoe rukovodstvo v srednih medicinskih uchebnyh zavedenijah. Moskva: Medgiz [in Russian].
8. Metodicheskaja rabota v medicinskih uchilishhah: sbornik statej A. I. Tencova (Ed.) et al. (1955). Moskva: Medgiz [in Russian].
9. Ermakov, V. V., Barakovskij V. V. (1961). Ocherednye zadachi podgotovki i povyshenija kvalifikacii srednih medicinskih kadrov. *Medicinskaja sestra*, 2, 10–14 [in Russian].
10. Volkova, G. E., Reznikov, S. M. (1963). Organizacija raboty v srednih medicinskih uchebnyh zavedenijah.

- Moskva: Medgiz [in Russian].
11. Metodicheskie ukazaniya po organizacii i provedeniju proizvodstvennoj praktiki studentov lechebnogo fakul'teta medicinskogo instituta. L. S. Sutulov (Ed.) et al. (1961). Rjazan' [in Russian].
 12. Programirovannyj kontrol' znanij studentov. (1973). Moskva: 1-yj Moskovskij medicinskij institut [in Russian].
 13. Novoe v pedagogicheskom processe: sbornik nauchnyh trudov. (1976). I. A. Sychenikov (Ed.) et al. Moskva: 1-yj Moskovskij medicinskij institut [in Russian].
 14. Zejgermaher, G. A. (1960). Nekotorye voprosy prepodavaniya infekcionnyh boleznej v medicinskih uchilishhah. *Fel'dsher i akusherka*, 9, 54–56 [in Russian].
 15. Revenok, N. D. (1974). Iz istorii podgotovki fel'dsherov na Hersonshhine. *Fel'dsher i akusherka*, 1, 47–50 [in Russian].
 16. Harahashian, A. (1972). Rozkvit systemy okhorony zdorovia na radianskomu Prykarpatti. Kyiv: Zdorovia [in Ukrainian].
 17. Borovyj, E. M. (1958). K istorii sel'skoj medicyny na Volyni (konec XIX – nachalo XX stoletija). *Sovetskoe zdavoohranenie*, 9, 54–56 [in Russian].
 18. Zhelihovskij, E. N. (1966). Medicinskie sestry na frontah grazhdanskoj i Velikoj Otechestvennoj vojn. *Medicinskaja sestra*, 6, 50–53 [in Russian].
 19. Duhin, L. H. (1968). Iz istorii razvitija akusherskih shkol v Rossii i na Ukraine. *Fel'dsher i akusherka*, 5, 47–51 [in Russian].
 20. Blohina, N. N. (1987). Moskovskij vrach H. F. Ooppel' i ego rol' v stanovlenii otechestvennogo srednego medicinskogo personala. *Sovetskoe zdavoohranenie*, 6, 68–71 [in Russian].
 21. Osnovy obuchenija sestrinskogo personala. VOZ. (1962). *Tetradj obshhestvennogo zdavoohranenija*, 7. K. Lajmen (Ed). Moskva: Medgiz [in Russian].
 22. Aspekty planirovanija sem'i v podgotovke medicinskih sester i akusherok. VOZ. (1975). L. Ternbull, E. Picurki (Ed.) et al. Moskva: Sojuzpoligrafprom [in Russian].
 23. Medicinskie pomoshhniki: srednij medicinskij personal. (1976). *Materialy Mezhdunarodnoj konferencii, organizovanoj Mezhdunarodnym centrom usovershenstvovaniya personala zdavoohranenija Dzhona Fogarti, Nacional'nymi institutami zdavoohranenija, Betesda, shtat Mjerilend, SShA, i Vsemirnoj organizaciej zdavoohranenija, Zheneva, Shvejcarija. Betesda, shtat Mjerilend, SShA, 5–7 ijunya 1973 g.:* proceedings of the Scientific Conference. Zheneva: VOZ [in Russian].
 24. Principy podgotovki kadrov zdavoohranenija. VOZ. (1976). *Tetradj obshhestvennogo zdavoohranenija*, 61. G. E. Miller, T. Fülöp (Ed.) et al. Moskva: Sojuzpoligrafprom [in Russian].
 25. Dobvol'skaja, B. (1973). Model' sovremennoj medsestry. *Zdavoohranenie (Buharest)*, 4, 485–492 [in Russian].
 26. Muchinskaja, S. P., Matveev, Je. N., Skoverdjak, L. A. (1982). Organizacija podgotovki i povyshenija kvalifikacii srednego medicinskogo personala v SSSR. Moskva: VNIIMI [in Russian].
 27. Skvorcova, E. S. (1988). Medicinskie sestry za rubezhom (podgotovka, professional'nye funkcii, stupeni professional'nogo rosta). *Medicinskaja sestra*, 2, 7–9 [in Russian].
 28. Kurljutov, Je. M., Zhanturiev, B. M. (1988). Sestrinskoe delo v Evropejskom regione. *Ot Alma-Aty k 2000 godu: vzgljad s poloviny puti*. Alma-Ata, 74–78 [in Russian].
 29. Ajapov, K. A. (1991). Dejatel'nost' VOZ v oblasti sestrinskogo dela. *Zdavoohranenie Kazahstana*, 4, 64–65 [in Russian].
 30. Krivosheev, G. G., Muchinskaja, S. P. (1991). Sostojanie i perspektivy podgotovki specialistov so srednim medicinskim obrazovaniem v SSSR. *Fel'dsher i akusherka*, 6, 5–9 [in Russian].
 31. Klos, L. Ye. Rozvytok medychnoi osvity na zakhidnoukrainskykh zemliakh u XIII–XIX st. (1996). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia pedahohichna*, 13, 27–33 [in Ukrainian].
 32. Shehedyn, M. B. (1999). *Medsestrynstvo u sviti*. Lviv: Krai [in Ukrainian].
 33. Shehedyn, M. B. (1999). Intehruvannia medsestrynskoi osvity Ukrainy u svitovu systemu pidhotovky medychnykh sester. *Pedahohika i psykhohohiia profesiinoi osvity*, 2, 40–50 [in Ukrainian].
 34. Averin, A. V., Turkina, N. V. (2006). Sestrinskoe delo v Kanade. *Medicinskaja pomoshh'*, 1, 37–39 [in Russian].
 35. Istorija medicyny i zdavoohranenija Ukrainskoj SSR G. D. Poljusova, M. G. Kanevskaja (Ed.) et al. (1992). Kiev [in Russian].

36. Verkhratskyi, S. A. (1983). *Istoriia medytsyny*. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
37. *Zdravoohranenie i medicinskaja nauka v Ukrainskoj SSR (1987)*. (Vol. 1–3). A. E. Romanenko (Ed.) et al. Kiev: Zdorov'ja [in Russian].
38. Boltarovych, Z. Ye. (1990). *Narodna medytsyna ukraintziv*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
39. Kyr'ian, T. I. (2015). Rozvytok i stanovlennia vyshchoi medychnoi osvity na pochatku XX stolittia v Ukraini *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III(30), 59, 43–46* [in Ukrainian].
40. Kyr'ian, T. I. (2019). Systema vyshchoi medychnoi osvity v Ukraini v 1941–1991 rr. *Naukovi zapysky TsDPU im. V. Vynnychenka. Serii: Pedagogichni nauky, 150, 145–150* [in Ukrainian].
41. Klishevych, B. A., Rum'iantsev, Yu. V., Honcharenko, I. F. (2011). Istoriia stanovlennia medychnoi osvity v Ukraini yak derzhavnoho normatyvnoho komponenta viiskovo-medychnoi osvity. *Medychna osvita, 1, 84–90* [in Ukrainian].
42. *Istoriia medychnoi nauky, praktyky ta osvity: proceedings of the Scientific and Practical Conference (2018)*. Kyiv [in Ukrainian].